

Specifičnih slavensko-vlaških ili samo vlaških elemenata (koji su u isto vrijeme i zajednički bunjevačko-vlaški) ima i u drugih balkanskih starosjedilačkih naroda, Grka, Albanaca i Rumunja. Uvid u njihove svadbene običaje temelji se svega na pojedinačnim njihovim uzorcima, što nipošto nije dovoljno da bi ih se moglo smatrati konačnim i potpunim. Sasvim je moguće da su i pojedini među tim preostalim elementima poznati na određenim drugim njihovim područjima, no o tome bi se zasad moglo samo nagađati. Stoga samo izdvajam potvrđene elemente o kojima imam ograničena saznanja. U graničnom pojasu Crne Gore i Albanije sasvim je sigurno moguć jači uzajamni utjecaj, ali ne možemo o tome imati saznanja jer nam nedostaju izvori za to područje. I pored tih nedostataka ne može biti sumnje da su se posredstvom romanskog starosjedilačkog stanovništva utvrđeni zajednički slavensko-vlaški specifični elementi širili po pojedinim krajevima jugoistočne Europe, premda im izvoriste ne mora nužno biti romansko. U svom ishodištu pojedini elementi mogu biti različitog pa čak i kombiniranog podrijetla. Prema ograničenim saznanjima u južnoj Albaniji potvrđeni su običaji ispraćaja glavnog svatovskog časnika, bacanje novčića u vodu (ne i prijelaza preko vode) i obaranje posude s vodom, a u sjevernoj Grčkoj ima traga pojavi nasljednog kumstva. Zajednički su im sljedeći običaji: darivanje vjenčanoga ruha nevjesti, uzdarje u novcu nevjesti za poljubac, odvajanje nevjeste od svatova i odvojeno sjedenje muških i ženskih svatova. Riječ je područjima na Balkanu s većim postotkom vlaške etničke komponente pa prema tome nema sumnje da su se spomenuti elementi njihovim posredstvom raznosili diljem jugoistočne Europe, premda im podrijetlo može biti različito. Neki od tih elemenata poznati su i u Karpatima među Rumunjima: bacanje novčića u posudu s vodom; odvajanje nevjeste od ostalih svatova, lomljenje kolača iznad nevjestine glave, a obred prijelaza preko vode i prostiranje platna pred ulazom u mladoženjin dom poznati su elementi običaja u Rumunja u jugoistočnoj Mađarskoj.

3.3. Zaključno o mogućim bunjevačkim ishodištima

Premda su i dalje nesporne spoznaje da su Dalmacija i susjedna područja zapadne Bosne i zapadne Hercegovine najvjerojatnija rasadišna područja Bunjevaca, ta područja ne moraju nužno biti prostori na kojima su započeli procesi njihova etnokulturnog oblikovanja. Taj je prostor od dolaska Slavena na jug bio izložen preseljavanju stanovništva, potiskivanju jednih od drugih, kao izravna posljedica povijesnih zbivanja, političkih prilika, smjenjivanja vlasti i različitih gospodara kroz dugo i burno razdoblje sve do razlaza Bunjevaca sa svojih matičnih prostora. U novim povijesnim okolnostima takvi su se procesi i dalje nastavili, što može biti jedan od razloga što su na tim ishodišnim bunjevačkim prostorima određeni bunjevačko-vlaški specifični elementi zatečeni katkada samo u tragovima, ne nužno u svim njihovim krajevima. Drugi razlog može biti i masovnije raseljavanje bunjevačkih skupina pa je na tom matičnom prostoru ostao tek neznatan dio toga stanovništva istoga podrijetla. Na njihova ispražnjena kućišta pritjecali su kasnijim seobnim valovima novi doseljenici različitog podrijetla.

Prostorni mozaik specifičnih elemenata u bunjevačkim i vlaškim svadbenim običajima daje dobru osnovu za pretpostavku o bunjevačkim tragovima jugoistočno od njihova užeg rasadišnog prostora, dakle, u pravcu jugoistoka od rijeke Neretve, uključujući područje ušća Neretve, Pelješac, Stonsko i Dubrovačko primorje sa zaleđem (južne dijelove istočne Hercegovine, katkada i nešto dublje prema unutrašnjosti), Konavle, Boku kotorsku i Crnogorsko primorja gotovo do albanske jadranske obale, a možda i dalje. To zasad nije moguće pouzdano znati, premda na tim krajnjim točkama obale Jadrana ima naznaka o hrvatskim tragovima.²⁴³ Usporedna analiza podataka i utvrđivanje prostorne zastupljenosti specifičnih bunjevačko-vlaških elemenata u svadbenim običajima temelj su za tvrdnju da je na tim prostorima moglo biti hrvatskih (bunjevačkih) tragova. Povijesne i lingvističke spoznaje o hrvatskim tragovima u dijelovima Crne Gore, nisu dovoljno znanstveno istražene i potkrijepljene, koliko mi je poznato. Međutim, prema prethodnom pokušaju rekonstrukcije specifičnih zajedničkih bunjevačko-vlaških elemenata u svadbenim običajima, etnološki pokazatelji nedvojbeno potkrepljuju te spoznaje i hrvatsku etničku komponentu na tim prostorima.²⁴⁴ To bi bili krajnji rubni prostori s hrvatskim etničkim tragovima.

Povijesni dokumenti i brojna istraživanja etničkih i demografskih prilika i povijesnog razvitka pojedinih krajeva utvrdila su stalnu vlašku prisutnost i njihovu dvojezičnost, koja je prema lingvističkim istraživanjima karakteristična za vlaško-slavenske skupine dinarskog stanovništva, kao posljedica mješovitih brakova (usp. Kulišić 1963:83-84; Skok 1919:307-310; *ibid.* 1928:297). Pojedini znanstvenici upozoravali su na utjecaje balkanskih starosjedilačkih naroda na etnokulturni mozaik jugoistočne Europe, s osobitim osvrtom na pojedine njezine dijelove, u prvom redu na dinarski areal u cjelini. Raspravljajući o naslagama kulturnih elemenata romanškog podrijetla na Balkanu, M. Gavazzi dijeli ih na zapadno-romanske (prodiranje rimske kulture u jugoistočnu Europu) i istočno-romanske (balkanski starosjedilački

²⁴³ Postoje saznanja o određenim čakavskim elementima u albanskome govoru: „Ukazujući dalje na čakavske elemente u albanskom govornom jeziku, koji potiču iz čakavskih primorskih govora Šufraj zaključuje da je u mješovitoj slovenskoj dukljanskoj zoni, pod srpskom političkom vlašću, bilo elemenata jednakih onima sjevernije hrvatske sfere“ (Kulišić 1980:20).

²⁴⁴ Stanovite tragove arhaične rodovske organizacije još je Kulišić utvrdio i u starohrvatskom rodovskom društvu, u njihovoj terminologiji i strukturi, te ističe da ima indicija da bi njihova prvobitna osnova bila zajednička s crnogorskim i hercegovačkim. Na to bi ukazivao arhaični naziv plemena i za oznaku bratstva, te izvjesni tragovi dualne strukture u hrvatskim plemenima. Te su pojave bile poznate starijem stanovništvu Boke kotorske, u južnoj Crnoj Gori, u području Neum-Kleka, u Hercegovini, zapadnoj Bosni, gdje se pleme, kao i u Dalmatinskoj zagori dijeli na kuće ili porodice. Međutim, nema dovoljno podataka koji bi osvijetlili proces stapanja plemena ili obrazovanja novih plemena u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Inače se razvitak rodovskog društva u Crnoj Gori i Hercegovini, osobito od 16. stoljeća, razlikuje od razvoja rodovskog društva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Dakle, u dinarskim područjima postoje dvostruki i paralelni nazivi za osnovnu rodovsku zajednicu, a činjenice ukazuju da su se bratstva razvila iz svojega arhaičnog oblika koje povijesni izvori označavaju općim slavenskim izrazom plemena, karakterističnim za balkanski i dinarski kulturni krug. Kulišić nadalje raspravlja o balkanskim utjecajima na rodbinsku organizaciju nekih južnoslavenskih naroda, o razvitku crnogorskih i hercegovačkih plemena iz pastirskih sela odnosno katuna, a osvrće se i na proces naseljavanja pokretnog vlaško-slavenskog stanovništva u Hrvatskoj, o kojima ima podataka u dokumentima iz 14. i 15. stoljeća (usp. 1963:64-83).

utjecaji) (usp. 1978:169-179). Gavazzi iznosi primjere tih utjecaja u pojedinim granama tradicijske kulture. O utjecaju starosjedilačkih balkanskih naroda isti autor navodi sljedeće:

Kulturna dobra ovih strujanja širila su se većinom polagano u mnogim pravcima od istoka prema zapadu ili od jugoistoka prema sjeverozapadu, a i u drugim pravcima, nošena kao popratna pojava seljenja stanovništva, uglavnom izrazitih stočara ili njihovih neposrednih potomaka - zbog čega ih je nešto teže slijediti. I ovim kulturnim strujanjima kojima bi se počeci mogli staviti još u prehistorijska vremena, uzrokuju svršetak mnogostruke političke, nacionalne, gospodarske i društvene promjene u posljednja dva stoljeća - ali i tada ovdje još uporno dalje žive pojedina kulturna dobra ove vrste koja su urasla u tradicijsku kulturu pučanstva, s tom razlikom prema zapadnoromanskim elementima da je njihov areal mnogo veći i da su oni u većem ili manjem broju nazočni gotovo svuda u seljačkoj kulturi. Raširenost ovih kulturnih dobara može se svesti znatno više na nekadašnja kretanja i seobe pretežno balkansko-rumunjskih (aromunskih), odnosno sekundarno od romanskih već odnarođenih grupa, nego na tzv. statičke kulturne kontakte, prenošenje i presađivanje pojedinim osobama, trgovcima, obrtnicima, putnicima, vojnicima i sl. - što u prvom redu vrijedi za prvu grupu zapadnoromanskih kulturnih elemenata na jugoistoku Europe. Sažeto rečeno: zapadnoromanski utjecaji, održavani uglavnom na zapadu Balkana, ograničeni su osobito na neke određene kulturne kategorije, dok su druge nasuprot tome ostale većinom netaknute; istočno romanski utjecaji gotovo uvijek, pa makar i raspršeno, nazočni su prije svega svojim utjecajem na stočarstvo i preradbu mlijeka, dok je većina ostalih područja kulture i života ostalo manje zahvaćeno. Jezici ili točnije rečeno jezično blago kao zrcalo kulture jugoistočne Europe u oba je slučaja uvelike zahvaćeno tim procesima (ibid. 179).

Premda Gavazzi u zaključku ograničava te utjecaje poglavito na stočarstvo i preradu mlijeka i sam navodi primjere pojedinih pojava u običajima, nošnji i narodnoj poeziji. Istraživanje odabranih pojava iz svadbenih običaja pokazala su da se niz kulturnih elemenata u svadbenim običajima oblikovao pod utjecajem istočnih romanskih strujanja ili, bolje rečeno, iz njihovih uzajamnih prožimanja sa slavenskim. Zapažanja o srodnosti elemenata u svadbenim običajima pojedinih regija jugoistočne Europe iznose i drugi znanstvenici. Razmatrajući svadbene običaje u sjeveroistočnoj, središnjoj i dijelu jugozapadne Srbije, Nikola Pantelić uočava da običaji sjeveroistočne Srbije imaju više podudarnosti s običajima jadranskoga zaleđa, pa i primorja, i sa običajima u Istri²⁴⁵, te ističe:

Deo ovih običaja, kako je naglašeno na više mesta, upućuje ili se gotovo nedvosmisleno može dovesti u vezu sa običajima starijeg balkanskog stanovniš-

²⁴⁵ M. Bertoša piše o migracijama hrvatskog katoličkog življa u 16. i 17. stoljeću iz zapadne Bosne, Hercegovine, otoka i susjednih hrvatskih zemalja pod Austrijom, te zaključuje da proučavanje jezičnih karakteristika istarskih govora upotpunjuje zaključke izvedene iz povijesnih izvora o pretežno hrvatskom karakteru tih migracija (usp. 1986:30).

stva, te im se i poreklo može tražiti u starim balkanskim tradicijama. Drugi deo običaja rasprostranjen je i kod drugih slovenskih naroda, ali najčešće se sličnosti nalaze kod Slovaka, Ukrajinaca i Poljaka u južnoj Poljskoj, gde su Sloveni također dolazili u dodir sa Vlasima, pa nije uvek lako utvrditi koliko se poreklo tih običaja može vezivati samo za Slovene, a koliko i za šire uticaje ili, možda, čak za još starije podloge. Najzad, nije bez značaja napomenuti da upravo kod vlaškog stanovništva severoistočne Srbije ima dosta starih elemenata koji su karakteristični za opšte slovenske običaje, kao i druge tradicije (...) nedvosmisleno nam ukazuju na dugotrajan proces simbioze i međusobnih prožimanja balkanskih i slovenskih tradicija. Najzad, ovi nam elementi daju mogućnost za sagledavanje odnosa između mlađeg, doseljenog slovenskog, i starijeg, zatečenog balkanskog stanovništva, kao i za praćenje procesa etničkog stapanja i asimilacije, formiranja i razvoja određenih kulturnih elemenata“ (1981:227-228).

I sam Pantelić pritom upućuje na rad Š. Kulišića koji se u više svojih radova bavio tim pitanjima. U već spomenutom djelu *Tragovi arhaične porodice u svadbenim običajima Crne Gore i Boke kotorske* sažima on svoja prethodna razmatranja o vlaško-slavenskoj simbiozi, kako on označava rezultat uzajamnih slavenskih i starosjedilačkih prožimanja na prostorima njihove interakcije. Na primjeru svadbenih običaja Kulišić im nastoji utvrditi tragove te ističe da se bitni elementi svadbenih običaja jekavskog dinarskog stanovništva podudaraju s vlaškim (arumunskim) i arbanaškim običajima, a da se ujedno znatno razlikuju od većine slavenskih i hrvatskih kajkavskih i čakavskih običaja. Autor nadalje uočava nešto više srodnih crta u svadbenim običajima na području starijih zetskih govora, istočno od linije Risan – Nikšić – Bijelo Brdo, gdje se zadržala starija akcentuacija s nekim starijim zajedničkim govornim crtama, s ikavskim stanovništvom jugozapadne Bosne i Hercegovine. Uočene paralele proširuje na kavkasko-svadbene običaje koji također sadrže neke od arhaičnih balkansko-dinarskih crta (usp. 1963:83-84) te zaključuje:

Podudarnost mnogih dinarskih svadbenih običaja sa aromunskim, arbanaškim, kavkaskim i jermenskim običajima, a zatim znatna razlika ovih običaja od slovenačkih i hrvatskih kajkavskih i čakavskih običaja, kao i običaja drugih naroda - može se objasniti jedino etničkom simbiozom našeg dinarskog i starinačkog balkanskog stanovništva. Štaviše, možemo reći da podudarnost mnogih naših i starijih balkanskih običaja svadbenih odražava prvobitno i sam proces etničkog miješanja južnoslavenskog i balkanskog stanovništva putem mješovitih brakova. A sve to pokazuje da u razvoju našeg dinarskog rodovskog društva nije bio odlučujući proces ‘stratifikacije’ ni mehaničkog ‘isecanja’ raznih oblika društvene organizacije, već proces simbioze i unutrašnjeg prožimanja dva srodna rodovska sistema, balkanskog i slovenskog, naravno u određenim ekonomskim i političkim prilikama. U tim okvirima odvijao se i proces etničke asimilacije balkanskih starinaca u našim dinarskim krajevima, kao i njihov uticaj u etničkom (i antropološkom) sastavu, u jeziku i u kulturi našeg dinarskog stanovništva“ (ibid. 95).

Može se uočiti da je većina elemenata svadbenih običaja, koje Kulišić u tim odnosima uspoređuje, karakteristična za veći dio dinarskog areala i dalmatinskog zaleđa. Zanimljivo je da se ti elementi s izuzetkom izolacije nevjeste od svatova, razlikuju od utvrđenih zajedničkih vlaško-bunjevačkih elemenata, koji su, međutim, prisutni u panonskom arealu i duž čitavoga graničnog dinarsko-jadranskoga areala. I jedni i drugi rezultat su vlaško-slavenske simbioze. Doduše, Kulišić ističe uopćeno razliku tih običaja u odnosu na hrvatske čakavske i kajkavske običaje. Navedeni elementi u svadbenim običajima zajednički su vlaško-albanskim i dinarsko-jekavskim govornim skupinama. Kulišić samo spominje, ali izostavlja konkretne, usporedbe s ikavsko-štokavskim skupinama stanovništva ovoga kraja. Utvrđeni specifični bunjevačko-vlaški elementi upravo su najvećim dijelom karakteristični za hrvatsko, štokavsko stanovništvo ikavskoga govora na sjevernim i zapadnim stranama, premda su poznati i drugim etničkim grupacijama u tim krajevima, ali i na širem prostoru jugoistočne Europe. Dakle, premda su svi utvrđeni vlaško-bunjevački elementi zajednički većini slavenskih naroda, na dinarsko-jekavskom govornom području oblikovali su se određeni specifični elementi pod vlaškim utjecajem, koji se razlikuju od onih koji su karakteristični za ikavsko govorno područje u dinarsko-jadranskoj graničnoj zoni.²⁴⁶ I Kulišić u svom ranijem radu, ističući u prvom redu simbolične tragove dislokalnog braka i materinske filijacije u stanovništva s očuvanim crtama starijih zetskih govora i hrvatskog stanovništva ikavskog govora, zaključuje sljedeće:

Hrvatsko stanovništvo ikavskog govora, koji je, kao i čakavski dijalekt, sačuvao znatne arhaizme, ima i vrlo arhaične svadbene običaje, u suštini iste običaje kakve smo našli u primorskoj oblasti kod čakavaca, kod starijeg štokavskog stanovništva u okolini Dubrovnika i dijelom u Boki Kotorskoj. S druge, strane, neki bitni svadbeni običaji srpskog i hrvatskog stanovništva mlađeg, jekavskog govora, znatno se razlikuju od navedenih običaja hrvatskog ikavskog stanovništva (1958:72).

Takav raspored kulturnih elemenata Kulišić smatra suglasnim s pretpostavkom B. Bratanića o dvostrukom doseljenju južnih Slavena:

Značajan je i dalji zaključak prof. Bratanića koji smatra da su mlađu grupu slovenskih doseljenika na Balkanu sačinjavali štokavci, i to jekavci. Starija grupa, kod koje je pretežno zastupljeno ralo posebnog rubnog tipa, obuhvaćala bi „u jezičnom smislu Bugare i onaj sloj od kojega su postali čakavci, a bio je vjerovatno i podloga za postanak štokavaca-ikavaca“. Mislim da identičnost nekih arhaičnih svadbenih običaja čakavskog i štokavskog-ikavskog stanovništva ovo potpuno potvrđuje (ibid. 73).

²⁴⁶ Ta bi razlika mogla biti odraz podjele na tzv. Bijele i Crne Vlahe (Morlake) koju pojedini autori ističu, a Hrvate Bunjevce ubrajaju u skupinu tzv. Bijelih ili kraljevskih Vlaha, a nazivaju ih još i starohrvatskim Vlasima (usp. Gušić 1973; Marković 1995; Valentić 1992). Pojednostavljena podjela na Bijele i Crne Vlahe čini mi se problematičnom, no ne bi na ovom mjestu trebalo potezati ta pitanja. Z. Mirdita ne ističe tu razliku, već označava Morlake u Dalmaciji starohrvatskim Romanima, no iznosi već naprijed spomenuto mišljenje da se Morlaci razlikuju od balkanskih Vlaha iz unutrašnjosti po podrijetlu i jeziku (usp. 1995:78).

Na kraju zaključuje:

- 1) da u dinarskoj oblasti rasporedu arhaičnih jezičnih crta u osnovi odgovaraju i arhaični svadbeni običaji koji održavaju matrilinearne rodovske odnose; i da ovi običaji, isto kao i arhaične jezične crte, odražavaju pravac prvobitne slovenske kolonizacije. Značajno je da su se mnogi od ovih arhaičnih običaja sačuvali i kod Ukrajinaca, Bjelorusa i kod Poljaka;
- 2) da se u navedenim krajevima napuštanje arhaičnih ženidbenih običaja podudara s rasporedom najmlađih štokavskih govora za vrijeme turskog perioda (ibid. 74).

Takav raspored elemenata iz svadbenih običaja ujedno ukazuje na izdiferenciranost zajedničkih vlaško-slavenskih kulturnih elemenata na prostoru jugoistočne Europe. Bunjevačko-vlaški elementi mogu se ubrojiti u skupinu šire zastupljenih vlaško-slavenskih elemenata jer su zastupljeni na raznim stranama jugoistočne Europe. U isto vrijeme oni se razlikuju od mnogih dinarsko-vlaških elemenata, koji su na dinarske prostore pritjecali s istočnih strana jugoistočne Europe. Brojni bunjevačko-vlaški elementi zajednička su svojina starijeg hrvatskog stanovništva ikavskoga govora koji su uz arhaične govorne crte sačuvali i vrlo arhaične elemente svadbenih običaja. U kombinaciji s isto tako arhaičnim starosjedilačkim običajima, među kojima su mnogi u svojoj osnovi bili srodni, razvili su se osebujni elementi koji su se zahvaljujući selidbama hrvatskoga stanovništva ikavskoga govora proširili i izvan užeg dinarsko-dalmatinskog graničnog pojasa. Stoga se karakteristični rubni raspored razmatranih bunjevačko-vlaških elemenata također može smatrati dodatnom potvrdom u prilog Bratanićevu zaključku o dva sloja slavenskih doseljenika.²⁴⁷ Ima dovoljno pokazatelja da bi tu stariju skupinu slavenskih doseljenika sačinjavali među ostalim i preci Hrvata Bunjevaca koji su iz njihove asimilacije izrasli u osebujnu etničku skupinu. U njihovim običajima očuvali su se brojni elementi tih dviju osnovnih etničkih komponenti, čijim su se prožimanjem razvili osebujni zajednički bunjevačko-vlaški elementi. Stoga ću nadalje imati u vidu prostor zapadno od vlašskog područja u Grčkoj i Makedoniji, na kojemu su vlaško-slavenska prožimanja zahvatila više slavenskih naroda kroz dulje razdoblje (Srbe, Crnogorce i Hrvate). Na osnovi etnoloških pokazatelja uočljive su tri razine vlaško-slavenskih prožimanja na tim prostorima. S jedne strane, to bi bila novija vlaško-srpska i starija vlaško-crnogorska etnička simbioza (iz koje su se razvile jekavske štokavske jezične

²⁴⁷ Zanimljivo je u tom svjetlu promatrati i rezultate nekih mojih ranijih istraživanja. Karakteristični slavenski elementi, kao što su svatovska grana i *kravaj* (svatovski kolač ili prilog u hrani) imaju rubni raspored na južnoslavenskom prostoru, s tom razlikom da im traga ima i na zapadnim rubnim stranama, što je rjeđe slučaj s razmatranim elementima običaja u ovome radu. Oni su se sačuvali na istočnim i jugoistočnim rubnim područjima katkada možda upravo zbog prožimanja sa starosjedilačkim slojem. Tako su pojave *kravaja* i svatovske grane prihvaćene i od Vlaha u istočnoj Srbiji, dok im u njihovim južnim enklavama nema traga, premda su ti elementi potvrđeni u običajima njihovih južnoslavenskih susjeda (Makedonci, Bugari). *Kravaj* kao prilog u hrani poznaju manje-više sve regionalne bunjevačke skupine u Podunavlju, a pojava svatovske grane potvrđena je u okolici Budimpešte (usp. Černelić 2006:253-271). Bilo bi zanimljivo Bratanićevu tezu o dvostrukom doseljenu Slavena na jug potkrijepiti pojavama iz svadbenih običaja. Pri tome bi se morala imati u vidu slavenska i starosjedilačka preslojavanja na dijelovima jugoistočne Europe.

skupine).²⁴⁸ S druge strane, to bi bila starija vlaško-hrvatska etnička simbioza (ikavsko-štokavska jezična skupina). Jekavski utjecaji kasnije su zahvatili i preostalo hrvatsko stanovništvo tih krajeva, koje se poput Crnogoraca jekaviziralo, dok su se pripadnici preostale ikavske govorne skupine po svoj prilici povlačili prema sjeverozapadu.²⁴⁹

Dakle, prema svemu dosad rečenome čini se da ima dovoljno argumenata da se pretpostavi sljedeće: hrvatsko-vlaška, s jedne strane, i crnogorsko-vlaška prožimanja, s druge strane, započela su na ovim prostorima s prvim slavenskim doseljavanjem i njihovim preslojavanjem ostataka starijeg stanovništva, Albanaca i Romana. Prodiranje srpskih elemenata, koji su se mogli još ranije oblikovati u prožimanju s vlaškima, nastupilo je kasnije i zahvatilo je ove krajnje jadransko-dinarske prostore uslijed širenja srpske države prema zapadu. Povijesni izvori potvrđuju da su u Duklji u 11. i 12. stoljeću pored jedne skupine Hrvata, glavnu etničku skupinu sačinjavali Dukljani (Kulišić 1980:21).

I toponimi slavenskog porijekla u Crnoj Gori pokazuju, prije svega, da je autohtono stanovništvo ovih krajeva pripadalo krugu dalmatinsko-romanskih govora, iz čega se također vidi da je slavenska asimilacija ovog stanovništva otpočela veoma rano, svakako prije mogućeg doseljavanja kasnijih vlaških i albanskih grupa u ove krajeve (...) O vrlo staroj etničkoj simbiozi romanskog i slavenskog življa u oblasti Crne Gore svjedoči i činjenica da se neposredno uz balkanske toponime (romanske, rjeđe albanske) javljaju stari slovenski nazivi, kao Drezga, Gvozd, Pješivci (od pleš - calvities), Crmnica - 'Crvena zemlja' od sveslovenskog pridjeva iz praslovenskog doba črmen - crven. A iz svega se može zaključiti da je navedene romanske izraze i brojne

²⁴⁸ Srpsko-vlaški utjecaji na starije stanovništvo krajnjih južnih dinarsko-jadranskih prostora nastupili su kasnije, točnije širenjem srpske države prema zapadu.

²⁴⁹ Vlaško-srpska i vlaško-crnogorska prožimanja, koja se prema Kulišiću odražavaju u svadbenim običajima jekavskog dinarskog stanovništva, treba odvojeno promatrati, jer se lako može njihovim izjednačavanjem ići na ruku tendencijama srbizacije Crnogoraca. Širenjem Raške države pod Nemanjićima Srbi su prodirali u područje Crne Gore i utjecali na promjene njezine etničke i jezične strukture. U određenim srpskim znanstvenim krugovima nije bio problem srbizirati i pojedine hrvatske skupine, premda njihove jezične osobine jasno ističu etničku razliku između Srba i Hrvata. U svom djelu *O etnogenezi Crnogoraca* Kulišić pobija Erdeljanovićeve teze, koji se i u ovom slučaju pokazao kao glavni izvršitelj tih nastojanja srpskih znanstvenih krugova (1980:9-12, 37-48): „Jovan Erdeljanović, koji je kao školovani etnolog sistematski proučavao crnogorska plemena i etničke probleme u Crnoj Gori, dosljedno je Crnogorce iskazivao kao Srbe. U svom radu 'Etničko srodstvo Bokelja i Crnogoraca' Erdeljanović je zaključio da Bokelji sa Crnogorcima čine jednu cjelinu i da 'spadaju u istu etničku grupu srpskog naroda'. U jednom sintetičkom radu Erdeljanović je Crnogorce iskazao kao dinarske Srbe, a u jednom filološkom radu kao stare Srbe Zečane“ (ibid. 9-10). Zanimljivo je uočiti da je Erdeljanoviću u njegovu znanstvenom radu glavni cilj očito bio da iz kuta etnologije „dokaže“ svesrpsku pripadnost svih južnoslavenskih naroda koji ulaze u štokavsku jezičnu skupinu. To zapravo znači poznatu staru tezu Vuka Stefanovića Karadžića o „Srbima triju zakona“ podići na „znanstvenu“ razinu, zadatak kojega su mu očito zadali predstavnici Srpske akademije nauke i umetnosti. Kulišić nasuprot Erdeljanoviću iznosi tezu da je crnogorski narod izrastao od one skupine Slavena koja je prije Srba prodrila na Balkan i u zetske krajeve, i da su stanovnici Duklje, Dukljani, kako ih stariji izvori spominju, predstavnici starijeg sloja slavenskog stanovništva izmiješanih s ostacima manje ili više poromanjenih balkanskih starinaca (ibid. 93-94).

toponime ostavio stariji, indigeni svoj ilirsko-romanskog stanovništva, iz vremena prije mogućeg doseljavanja balkanskih, pa i humskih Vlaha, koji su, po dosadašnjim ispitivanjima u 15. vijeku već bili poslovenjeni (ibid. 27-28, 82).

Polazeći od Kulišičeve teze da je slavenska asimilacija ilirsko-romanskog stanovništva započela dolaskom prvih Slavena na jug, može se pretpostaviti da se dio zatečenog starosjedilačkog stanovništva stopio s doseljenim Slavenima, dok su se ostali povlačili dublje prema jugoistoku. To bi bila prva faza asimilacije zatečenih romanskih skupina na ovim prostorima, a druga faza nastupila je kasnijim vlaškim stočarskim seljenjima prema zapadu i sjeverozapadu. U okviru tih procesa, već su spomenute dvije vrste rane vlaško-slavenske simbioze: crnogorsko-vlaška i hrvatsko-vlaška.²⁵⁰

Dakle, može se pretpostaviti da je i hrvatska asimilacija Vlaha započela s dolaskom prvih Slavena na jug na krajnjim jugoistočnim točkama njihovih tragova, koja bi prema povijesnim dokumentima mogla biti u susjedstvu s Dukljanima, koje Kulišić opravdano smatra pretečama Crnogoraca. Premda o Crvenoj Hrvatskoj kao o povijesno utemeljenome prostoru nema čvrstih dokaza (koliko mi je poznato), etnološki pokazatelji potvrđuju da ima osnova za pretpostavku o hrvatskim tragovima na tom krajnjem dinarsko-jadranskom pojasu. U tom je pojasu mogla započeti hrvatsko-vlaška asimilacija, dok su se sjevernije u njihovu susjedstvu zbivala crnogorsko-vlaška prožimanja. Dakle, polazeći od pretpostavke da su na tom širem području slavenske etničke skupine (crnogorska i hrvatska plemena) preplavile starosjedilačko romansko, možda i albansko („ilirsko“) stanovništvo, koje je u većoj masi potisnuto, ali je preostali dio mogao biti asimiliran. Kasnijim vlaškim povratnim prodorima nastupa druga faza asimilacije Vlaha, zahvaćajući usporedno iste te slavenske skupine, koji su već u 14. i 15. stoljeću poslavenjeni, kako to potvrđuju povijesni dokumenti (usp. Mirdita 2004; ibid. 2009). Dakako da je i između hrvatskih i crnogorskih susjeda kroz čitavo to vrijeme moglo biti uzajamnih kulturnih doticaja.

Konačno, postavlja se pitanje: u kakvu se uzročnu vezu mogu dovesti procesi na ovim krajnjim jugoistočnim dinarsko-jadranskim prostorima s etnokulturnim oblikovanjem Hrvata Bunjevaca? Postoje naznake o hrvatskim tragovima na tim prostorima, prema bizantskim povijesnim izvorima (koji doduše nisu posve pouzdani) i lingvističkim pokazateljima. Nakon pomno provedene raščlambe građe, etnološki pokazatelji upućuju da su mnogi od bunjevačko-vlaških zajedničkih elemenata u svadbenim običajima potvrđeni upravo u tim krajnjim južnim jadransko-dinarskim graničnim krajevima (Boka kotorska, crnogorsko primorje i južni i jugoistočni dijelovi Crne Gore). Manjem broju tih elemenata ima traga i u sjevernijim dijelovima Crne Gore, gdje je također bilo prodiranja srodnih vlaških elemenata koji su se u

²⁵⁰ Bez obzira na moguću razliku između romanskih skupina, koje su obitavale u Dalmaciji, i onih u unutrašnjosti Balkana, koristim se terminom „vlaški“, koji je na čitavom tom prostoru, a i šire, postao opće prihvaćeni naziv za skupine stanovništva dalmatinskoga zaleđa, bez obzira na njihovu etničku pripadnost. Pod izrazom Vlah podrazumijevam zatečenu romansku starosjedilačku komponentu u širem smislu. Pritom ne ulazim u pitanje mogućeg različitog podrijetla pojedinih skupina unutar te komponente.

doticaju s crnogorskim ili hrvatsko-crnogorskim zajedničkim slavenskim elementima oblikovali i sačuvali u svadbenim običajima. U narednoj fazi pritjecanjem srpskih ili već i na tim stranama asimiliranih vlaško-srpskih elemenata krajem 12. i početkom 13. stoljeća, dolazi do novog preslojavanja vlaških elemenata na tom prostoru u kombinaciji sa srpskim. Čini se da je tim prodiranjima došlo i do srpskog preplavlivanja poglavito crnogorskih etničkih područja, te je moguće da je dio susjednih Hrvata uslijed širenja srpske države počeo povlačiti prema sjeverozapadu. S jedne strane, to pokazuju jezične osobine tog stanovništva. S druge strane, već ranije spomenuti karakteristični vlaško-jekavskodinarski zajednički elementi u svadbenim običajima Crne Gore, Hercegovine i drugih dinarskih krajeva razlikuju se od vlaško-ikavskodinarskih zajedničkih elemenata koji su, u prvom redu, svojstveni Hrvatima Bunjevcima na svim njihovim obitavalištima, ali i ostalim hrvatskim skupinama s ikavskim dijalektalnim osobinama. O tragovima Hrvata i ikavskih jezičnih osobina na području istočno od Kotora u porječju Pive, Zete, Morače i Tare ima potvrda u vijestima bizantskih pisaca iz 11. i 12. stoljeća:

Prvi od njih, Joan Skilica, koji je pisao u drugoj polu 11. st., govori o Hrvatima, što stanuju u blizini Kotora, te im je taj grad i prijestolnica. On na jednom mjestu, pišući o tome, zove te Hrvate i Srbima. Drugi od tih carigradskih historika, Nikifor Brienij (1062. – 1137.), nalazi na tome zemljištu „Hrvate i Dukljane“. Treći između njih, Nikita Akominat (1150 - poslije 1210), opisujući, kako je Stefan Nemanja navalio na Duklju i Kotor, naziva to područje Hrvatskom (Poče osvajati Hrvatsku i sebi prisvajati vlast nad Kotorom). Poznato je, najposlije, da cijelo to područje oko Pive, Morače, Zete i Tare sa primorjem oko Kotora i Budve zove Crvenom Hrvatskom (Croatia Rubea) i pop Dukljanin, naš domaći pisac, koji je svoj ljetopis napisao oko 1180., odnosno njegov izvor, iz kojega je Dukljanin crpio podatke za svoje djelo, a taj je za jedan, dva naraštaja još stariji od njega. Ti historijski izvori jasno ukazuju na to, da je na to zemljište oko Kotora, u Duklji i oko nje u velikoj seobi doselila i savskodinarska struja, isto tako kao što je učinila i moravskozetska. I jednoj i drugoj bilo je to skrajno područje, samo što je moravskozetska unišla i dalje dublje na to tlo prema Skadarskom jezeru i Drimu. Obadvije te struje tu su se izmiješale na zemljištu poriječja Morače, Zete, Pive i Tare i dalje otuda prema Neretvi i Drini (Pavičić 1953:25).

Nadalje Pavičić ističe, da se na osnovi podataka spomenutih pisaca čini:

da je savskodinarska struja bila nešto jača u zapadnom, sjevernom i sjeveroistočnom dijelu toga područja, a moravskozetska da je bila u južnom, jugozapadnom, jugoistočnom i istočnom dijelu. Takvo je stanje barem bilo u 11. i 12. st., kada su napisana djela te četvorice pisaca, a prema tome i od velike seobe do toga vremena. Od početka 13. st. bit će da je i u tom smještaju nastala promjena. Cijelo je to područje došlo pod Nemanjiće i pod Rašku, a to znači i pod politički utjecaj čistih srpskih krajeva. S novim političkim položajem došlo je i veće kretanje naroda iz istočnijih krajeva u te zapadnije, bliže moru (ibid. 26).

Zanimljivo je da i etnološki pokazatelji daju nešto drukčiji raspored karakterističnih bunjevačko-vlaških elemenata koji bi trebali biti suglasni s ikavskim jezičnim osobinama, a takvi specifični elementi najviše su zastupljeni upravo na južnim dijelovima prostora tzv. Crvene Hrvatske i istočnije prema unutrašnjosti Crne Gore. S jedne strane, to može značiti i širu hrvatsku prisutnost na tom prostoru, dublje prema jugoistoku Crne Gore. Međutim, to nije moguće sasvim pouzdano tvrditi, a možda više niti utvrditi. S druge strane, izostajanje većine tih elemenata na zapadnom, sjevernom i sjeveroistočnom dijelu (koji su prema Pavičiću područja s jačom savsko-dinarskom strujom, a ujedno i dijelovi tzv. Crvene Hrvatske), može značiti da su se na tim prostorima s pojačanim migracijama hrvatske etnološke osobitosti mogle ranije izgubiti i povlačiti se pred prodorima s istoka pa im više na tom području nije moguće ući u trag. Preklapanjem dokaznog materijala različite vrste mogla bi se ta područja preciznije odrediti i pokazati ima li povijesni naziv Crvena Hrvatska za to područje opravdanje.²⁵¹ Osim etnoloških pokazatelja, svoj doprinos bi mogla dati i podrobija povijesna, lingvistička, topografska, antropometrijska, demografska i antropološka istraživanja. Određeni etnološki pokazatelji potkrepljuju opravdanost spomena hrvatskog imena na tom području, no i njih bi trebalo još podrobnije utvrditi, a pogotovo bi bilo uputno takva istraživanja provoditi u suradnji s drugim znanstvenim disciplinama. Na potrebu multidisciplinarnu suradnje u istraživanju bunjevačkog fenomena ukazao je i povjesničar Marko Šarić:

Problemi etniciteta i identiteta i s njima povezana pitanja alterniteta i alijeniteta, asimilacije i akulturacije, interkulturalne komunikacije i (in)tolerancije, stereotipa i predrasuda itd., jasno upućuju na kulturnopovijesnu dimenziju istraživanja bunjevačkog fenomena. Inter-, trans-, i multidisciplinarna suradnja kulturne povijesti tj. historijske antropologije i povijesnokulturne etnologije i antropologije nameće se kao metodološka nužnost. Ovdje treba pribrojati i historijsku lingvistiku jer su jezici, narječja i govori također dio kulturne povijesti, tj. čimbenici identiteta koji u pravilu izravno ukazuju na porijeklo i razvoj neke etničke skupine. Uključivanjem tema, teorija, teza i metoda iz navedenih disciplina u povijesno istraživanje ili, drugim riječima, povijesnom kontekstualizacijom antropološke, etnološke i lingvističke problematike, kvalitetnije se može rasvijetliti etnokulturni razvoj Bunjevaca u povijesnim perspektivama (2008:17).²⁵²

²⁵¹ O spomenu imena Hrvat piše i A. Gluhak, pozivajući se u prvom redu također na kroniku popa Dukljanina te daje uvid o Hrvatima u Crnoj Gori na temelju povijesnih izvora i radova (usp.1990:169-192).

²⁵² Nadalje ističe da „multidisciplinarni pristup pruža velike mogućnosti interpretacije i problematizacije, ali jednako tako postoji i opasnost od upadanja u zamku kvazipovijesnih i artificijelnih interpretacija kulturnih elemenata i njezinih izvora ili, kako je to Miroslav Bertoša naznačio ‘etnografiranja’ povijesti (Bertoša 2002:303). Pri povijesnom istraživanju uvijek se susrećemo s osjetljivim pitanjem koliko npr. etnoantropološke spoznaje o pojedinim segmentima kulture mogu biti čvrsto uporište za dalekosežne zaključke o složenoj i slojevitoj povijesnoj zbilji“ (Šarić 2008:17). Slažem se da se takve interpretacije ne mogu donositi bez dovoljno argumenata potkrijepljenih činjenicama (a za etnologue su kulturni elementi činjenice, a ne konstrukti) niti pojednostavljenom usporedbom donositi dalekosežni zaključci. Međutim, kako je pokazala minuciozna analiza podataka, koja se podudara i sa spomenutim zapažanjima B. Bratanića i

Tragove ikavice našao je Rešetar u Crnoj Gori i u novije vrijeme (što bi moglo biti početkom 20. stoljeća), a dokaza o ikavskom izgovoru u Kotoru i bližoj okolici ima još u 14. stoljeću, a ima ih i u komedijama Marina Držića, u kojima još u 16. stoljeću kotorski likovi govore samo ikavski (usp. Pavičić 27, 29). A. Gluhak navodi da je ikavsko štokavski jezik bio dosta važan u dubrovačkoj književnosti sve do 18. stoljeća (1993:44). Može se nadalje pretpostaviti da bi hrvatsko stanovništvo ikavskoga govora ovoga područja u to vrijeme bilo dio šireg etnički i jezično srod-noga stanovništva u dalmatinsko-dinarskom graničnom pojasu prema zapadu, koje je do današnjih dana sačuvalo svoje zapadno štokavsko narječje (usp. Brozović 1970, Dijalektološka karta 3 u prilogu). Pritjecanjem srpskih doseljenika s ekavskim govorom mijenjaju se i jezične osobine ovoga područja.²⁵³ Hrvatsko ikavsko stanovništvo na taj je način potiskivano, da bi se jednim dijelom jekavizirale one skupine koje su se samo neznatno povlačile prema moru ili su se zadržale na tom području, u prvom redu u Boki kotorskoj.

Dakle, na osnovi etnoloških, lingvističkih i izvjesnih povijesnih pokazatelja (koji možda još nisu dovoljno poznati), polazim od pretpostavke da je začetke nastajanja bunjevačkih Hrvata moguće tražiti na prostorima tzv. Crvene Hrvatske. Bez obzira na povijesnu (ne)utemeljenost toga pojma (nije na etnologu da se bavi rješavanjem takvih pitanja), čini se da za njega ima opravdanja u etničkom smislu, ako se imaju

Š. Kulišića, takva zapažanja ne bih nazvala "etnografiranjem" povijesti, već uvažavanjem rezultata na temelju metodologije drugih znanstvenih disciplina, u ovom slučaju etnologije. Dakako da etnološki pokazatelji ne mogu precizno određivati kronološke razine, no mogu u ovom konkretnom istraživanju, ponuditi odgovor na pitanje što je bilo prije nego su Bunjevci obitavali u zapadnoj Hercegovini i Dalmaciji, je li to njihov starosjedilački prostor kroz dulje povijesno razdoblje ili su ovamo odnekud doselili uslijed određenih povijesnih zbivanja. Rekla bih slikovito, tamo gdje se povijest nađe pred zidom, može "uskočiti" etnologija i uz pomoć sasvim određenog metodološkog postupka doprinositi razotkrivanju zbivanja u prošlosti, kada je riječ o životu običnih ljudi koji su nositelji određenih kulturnih značajki. U tom smislu citiram i riječi B. Bratanića: „Etnologija izvodi svoje zaključke o zbivanjima u prošlosti iz uspoređivanja pojedinih kulturnih pojava i njihovog geografskog razmještaja. To i jest njezin specifičan način, kojim popunjuje rezultate drugih znanosti, osobito onda, kada nema direktnih ostataka prošlosti i kada pisani izvori zataje. Pri tom poslu mogu korisno poslužiti i najsitniji detalji različitih kulturnih pojava, a jednako i njihovi glasovni simboli – riječi. Potrebno je ipak, da takav materijal bude sistematski i u dovoljnoj množini sabran, geografski točno lociran i svestrano obrađen. Sve to zahtijeva mnogo truda i vremena, no to je jedini način, da kasniji zaključci ne budu samovoljno konstruirani, nego osnovani na dovoljno čvrstoj realnoj osnovi“ (1951:221).

²⁵³ Pavičić o tome zaključuje sljedeće: "Jekavski govor nastao je, kako se vidi, na području stare Duklje, gdje su se od 7. stoljeća pomiješala naselja savskodinarske i moravskozetske struje. On je mogao izići iz uzajamnog govornog utjecanja ikavskoga i ekavskoga izgovora kao zajednička rezultanta dviju komponenata iste ili gotovo iste, ravnomjerne snage. Cijepanje u -ie- počelo je, pod djelovanjem glasa i, jamačno od e glasa, te je s vremenom zahvatilo oba sloga. Razvijanje novoga izgovora trajalo je duže vremena, a bilo je završeno nekako pod konac 13. st. Tada je ono obuhvatilo već veći dio stanovništva na tom području, barem onaj, gdje je snaga i jedne i druge struje bila podjednaka. Jekavski je izgovor tada ponijelo izvanredno žilavo naselje, koje se stopilo iz dviju struja, i noseći ga tako, ono ga je naturilo prvo susjedstvu, a zatim, postepeno, jačajući sve više, širilo ga je sve dalje i dalje. Moglo bi se reći, da je taj južni jekavski govor zajedničko djelo jednoga dijela savskodinarske i moravskozetske struje, upravo onih, koji su se našli na istom tlu, u istim prilikama i u istoj snazi. Kako se on između svih jekavskih i polujekavskih govora razvio, koliko se zna, najprije, njegov razvitak može poslužiti kao primjer proučavanju spomenutih izgovora" (1953:32).

u vidu hrvatski tragovi na tom prostoru. Još je dolaskom Slavena na jug, kako je već rečeno, mogla započeti njihova asimilacija zatečenog romanskog stanovništva (a možda dijelom i albanskog), koja se mogla nastaviti i kasnijim vlaškim nomadskim selidbama prema Jadranu. Širenjem srpske države prema ovim prostorima mijenjala se i etnička i jezična struktura stanovništva, a Hrvati su bivali potiskivani prema primorskim krajevima, u kojima i danas obitavaju (Boka kotorska). Jedan dio toga stanovništva napuštao je te prostore u pravcu sjeverozapada prema Neretvi, gdje je već obitavalo srodno hrvatsko stanovništvo ikavskoga govora, dok se preostali dio postupno jekavizirao. Može se nadalje pretpostaviti da se iz te skupine hrvatskog stanovništva, koje se povlačilo s krajnjih rubnih hrvatskih etničkih prostora i sačuvalo svoj karakteristični ikavski govor, oblikovala osebujna hrvatska skupina Bunjevaca. Asimilacija zatečenog romanskog stanovništva mogla je nastupiti i završiti još ranije na njihovu ishodišnom prostoru, a mogla se nastaviti i na novim područjima koja su u tranziciji naseljavali bunjevačke skupine Hrvata, bez obzira na to je li u to vrijeme ovaj etnonim postojao, što nije moguće utvrditi bez dostupnih povijesnih dokumenata. S pritjecanjem novih vlaških elemenata s jugoistoka, ukupno stanovništvo ovih prostora dolazilo je ponovno u doticaj s Vlasima. Stoga nije moguće sasvim pouzdano odvojiti Bunjevce od ostalih srodnih hrvatskih skupina. Budući da su bunjevačko-vlaški zajednički elementi zastupljeni na tim krajnjim mogućim hrvatskim ishodišnim prostorima, može se pretpostaviti da su se procesi njihove asimilacije starosjedilačkih skupina i/ili međusobnih kulturnih doticaja dobrim dijelom zbivali još na tim prostorima. Vrijeme zadržavanja ove hrvatske skupine na njihovu novom pretpostavljenom ishodišnom prostoru i u tranzitnim područjima prema Neretvi i preko Neretve nije moguće sasvim precizno utvrditi. Mogli su na tom krajnjem rubnom hrvatskom etničkom području obitavati od vremena doseljenja starijih slavenskih doseljenika pa sve do 13. stoljeća. U to vrijeme dio stanovništva mogao je uslijed srpske ekspanzije napustiti svoje matično područje i pomicati se prema zapadu, postupno sve do zapadne Hercegovine i zapadne Bosne i susjednog dalmatinskog zaleđa, gdje im se već prema povijesnim podatcima može ući u trag. Mogli su se dijelom zadržavati, a manje skupine i ostajati na potezu između Boke kotorske i Neretve. Na njihove tragove na tim područjima ukazuju određeni etnološki pokazatelji. Bilo bi zanimljivo utvrditi ima li možda traga i bunjevačkim prezimenima, da bi se na taj način dodatno mogli potkrijepiti njihovi tragovi i na tom prostoru sve do pretpostavljenog ishodišta, prema novim etnološkim pokazateljima. Neznatnih tragova bunjevačkim prezimenima ima, primjerice, u području Neuma, Kleka i Pelješca (usp. Palavestra 1959; Vekarić 1995, *ibid.* 1996).²⁵⁴ Procesi njihova daljnjeg oblikovanja i profiliranja u prepoznatljivu etničku skupinu mogli su se nastaviti u doticajima sa srodnim hrvatskim stanovniš-

²⁵⁴ Pažljivim pregledom izvora koji donose rezultate antropogeografskih istraživanja u okviru ovoga šireg prostora zasigurno bi se našlo nešto takvih prezimena i na drugim područjima. Za takva bi istraživanja od velike koristi bili radovi Petra Šimunovića, napose dvije koautorske knjige (s Franjom Maletićem). 2008. *Hrvatski prezimenik. Pučanstvo Republike Hrvatske na početku 21. stoljeća, knjiga 1. i 2.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga. Međutim, to bi morao biti predmet novog obuhvatnijeg istraživanja.

tvom krajeva prema kojima su se povlačili. Na temelju tragova kulturnih elemenata na tim prostorima moguće je pretpostaviti da krajnje bunjevačko područje možda i nije daleko od rijeke Bunë (što je albanski naziv za rijeku Bojanu) i da su skupine hrvatskog stanovništva, koje su tijekom svojega oblikovanja i razvitka nazvane Bunjevcima, u određenom povijesnom razdoblju možda obitavale između dvije Bune. Jedna bi bila u južnom graničnom pojasu s Albanijom, a druga je dobro znana rječica, kada je riječ o Bunjevcima, koja utječe s istočne strane u Neretvu. Pritom ne bi bilo uputno tu činjenicu dovoditi u vezu s pokušajima objašnjavanja nastanka naziva Bunjevac, pogotovo ne izvoditi ga na osnovi naziva za rijeku, budući da su takvo mišljenje lingvisti odbacili kao neizvedivo. Međutim, u najmanju ruku zanimljivo je da prema određenim etnološkim i lingvističkim pokazateljima upravo na potezu između dvije rijeke istoga naziva nailazimo na hrvatske bunjevačke tragove u prošlosti. Mnogi istraživači su na osnovi naziva rijeke Bune pokušavali izvoditi značenje etnonima Bunjevac. Valja reći da je upravo takvo tumačenje sačuvano u pučkim predajama pa se možda pri pokušaju konačnog utvrđivanja njegova nastanka ne bi smjela posve zanemariti i pučka etimologija, kao posljedica povijesnog sjećanja, tim više što etnološki pokazatelji upravo ukazuju na bunjevačke tragove na širokom prostoru koji se pruža na potezu između jedne manje i druge nešto veće rijeke Bune.²⁵⁵ Zanimljivo je pritom spomenuti jednu predaju, koju sam čula od jedne kazivačice u Baji, prema kojoj su Bunjevci došli iz Albanije, koja mi se tada ipak činila malo vjerojatnom (Černelić 1983). Kada je riječ o predaji nije uvijek lako odrediti omjer zbiljskog i izmišljenog. Međutim, u svjetlu novih etnoloških spoznaja ta se predaja sada čini manje nevjerojatnom. Etnološki pokazatelji upućuju na bunjevačke tragove vrlo blizu albanskom etničkom prostoru.

Ipak, zasad i nadalje ostaje nepoznanica odakle toj hrvatskoj skupini naziv Bunjevci. Dok se ne utvrde konkretni i pouzdaniji pokazatelji kako je taj naziv mogao nastati, nema smisla o tome raspravljati, odnosno ponavljati brojne ranije manje-više neuspješne pokušaje utvrđivanja podrijetla etnika Bunjevac. Zanimljiva su u tom svjetlu i najnovija razmatranja moguće tvorbe etnonima Bunjevac (usp. Šarić 2008:22-25).²⁵⁶

Premda nema izravnih tragova nazivu Bunjevac na tim istočnijim stranama od prvobitno pretpostavljene bunjevačke matice, ima o tome nešto neizravnih indicija. Istražujući na području Livanjskog polja M. Filipović utvrdio je da etnonim Bunjevci ili Bunjavci označava katoličko stanovništvo na tom području. Pojedini su kazivači, osim toga, upućivali da stanovništva s tim nazivom ima i dalje prema jugoistoku do Crne Gore, zahvaćajući, dakle, i donju Hercegovinu. Filipović je na osnovi tih predaja pretpostavio da su livanjski Srbi taj naziv proširili i na čitavo hrvatsko

²⁵⁵ Predaja o podrijetlu Bunjevaca s rijeke Bune sačuvala se u njihovu primorskom, a najviše u podunavskom ogranku kao svojevrsno društveno sjećanje (usp. Černelić 2005:41-42 ; Gotal i Vugdelića 2014). Za ostale ogranke predaje o podrijetlu i ishodištima Bunjevaca nisu dovoljno istražene.

²⁵⁶ U ovoj knjizi ta se problematika neće posebno razmatrati, puno se o tome pisalo, manje-više neargumentirano. Razmatranju nastanka i tvorbe bunjevačkog etnonima mogla bi se posvetiti i posebna studija.

stanovništvo i izvan užeg područja zapadne Bosne, budući da je naziv dobio podrugljiv karakter. Na kraju zaključuje da se etničko područje Bunjevaca proteže i izvan granica Dalmacije, obuhvaća sjeveroistočno podgorje Dinare od sela Čaprazlija do kraja Livanjskog polja prema jugoistoku (1965:169).²⁵⁷ Prema novim pokazateljima, tu predaju ne bi trebalo u potpunosti zanemariti. Možda se taj etnonim doista izgubio na tom prostoru ili u vrijeme njihova bivanja na njemu još nije ni postojao. Bunjevci su ove prostore kroz nekoliko stoljeća mogli postupno napuštati i u većoj masi se zaputiti prema zapadnoj Hercegovini i zapadnoj Bosni, odakle su se nadalje iseljavali u Dalmaciju. Ti su prostori bili njihov matični rasadišni prostor prema zapadu i sjeveru, no to ne mora nužno značiti da su oni ujedno i njihova prvobitna ishodišna područja. Ima indicija da je subetnička skupina Bunjevaca, kako je već obrazloženo, nastala i oblikovala se negdje na prostoru tzv. Crvene Hrvatske ili na čitavom potezu od toga prostora pa sve do zapadne Hercegovine i zapadne Bosne i susjednog im dalmatinskog zaleđa. Taj proces nastajanja i konačnog oblikovanja u prepoznatljivu skupinu, etničkim imenom izdvojenju od ostalog hrvatskog stanovništva tih krajeva, trajao je najmanje pet stoljeća, ako je započeo tek njihovim povlačenjem uslijed širenja srpske države. Veća je vjerojatnost da je započeo znatno ranije s prvim prodiranjima Slavena prema Jadranu, još na rubnim hrvatskim etničkim područjima s početnom interakcijom i/ili asimilacijom zatečenog dijela starosjedilačkog romanskog (možda dijelom i albanskog) stanovništva, koji se nisu povlačili pred nadolazećim slavenskim valom.

Dakle, etnološki pokazatelji dali su nove indicije za utvrđivanje etnokulturnog oblikovanja Bunjevaca. Čini se da bi se daljnjim etnološkim, povijesnim, lingvističkim, antroponimijskim, demografskim, topografskim i antropološkim istraživanjima,²⁵⁸ polazeći od te već utvrđene osnove, pretpostavka o etnokulturnim i etnolingvističkim procesima na prostorima nove moguće ishodišne bunjevačke pradomovine, mogla dodatnim argumentima još i više potkrijepiti. Problematici etnokulturnog oblikovanja i etnogeneze Bunjevaca bio bi potreban interdisciplinarni pristup. Kao etnolog mogu samo zagrepsti po površini drugih znanstvenih disciplina. Međutim, smatram da etnološki pokazatelji mogu dati poticaja da svaka od njih primjenom svoje znanstvene metode iz svojega kuta gledanja pridonese rasvjetljavanju pitanja etnokulturnog i etnogenetskog oblikovanja Bunjevaca, njihovih ishodišta, sudbine i mnogostrukih identiteta.

Možda nije sasvim nelogično ovu raspravu završiti ponovnim osvrtom na zago-netni svatovski lik *staćela*. S njegovom sam pojavom zapravo započela razmatrati

²⁵⁷ Pojavu bunjevačkog etnonima (obje varijante koje spominje i Filipović) na ovome području potvrđuju i nešto kasnija terenska istraživanja (Karaula 1982, prema Černelić 1991:14).

²⁵⁸ S DNK analizom zasigurno bi se lakše utvrdila njihova etnogenetska ishodišta nego samo na temelju etnokulturnih pokazatelja, te povijesnih i lingvističkih tragova. S obzirom da je na temelju usporedbe rasprostranjenosti odgovarajućih kulturnih elemenata nemoguće utvrditi etnogenezu bilo koje etničke skupine, u ovome se radu koristim izrazom etnokulturno oblikovanje Bunjevaca kojim se, osim kulturne interakcije između Bunjevaca i Vlaha, podrazumijeva i mogućnost njihova biološkog miješanja uslijed asimilacije starosjedilačkog stanovništva. Međutim, bez adekvatnih antropoloških istraživanja to nije moguće pouzdano utvrditi.

s etnološkog motrišta bunjevačku problematiku, a bila je i neposredan povod za nastavak istraživanja. Premda se u ovome radu nisam posebno bavila proučavanjem *stačelove* uloge, budući da je u prethodnim istraživanjima gotovo u potpunosti istražena, ipak se ne može zaobići (usp. 1991:153-160). Naime, istražujući druge pojave iz svadbenih običaja i proširujući prostor istraživanja naišla sam na njegove nove tragove. U maloazijskih i trakijskih Bugara pojavljuje se svatovski lik *st'ržina*. Naziv označava ženu koja nevjestu vodi na vjenčanje do crkve i podržava je, a na povratku drži s jedne strane zeta, a s druge djevera, i tako prati nevjestu da joj se nešto loše ne dogodi. Ona je jedina osoba koja može odbiti sve moguće loše utjecaje. *St'ržina* je žena mladoženjina brata ili najmlađa jetrva, ili ako je nema, druga rođakinja (Vakarelski 1935:365). Naziv *st'ržina* blizak je vlaškoj varijanti naziva i ova potvrda pokazuje sasvim novu i različitu ulogu, premda je zaštitnički element (ali ovdje samo u smislu zaštite od uroka) često sastavni element *stačelove* uloge u Vlaha sjeveroistočne Srbije, u dalmatinskih Morlaka, u Šuici u Duvanjskom polju i u podunavskih Bunjevaca. Zanimljivo je da je *st'ržina* žena, no ni taj detalj vezan uz ovu svatovsku čast nije nepoznat. Osim što je *stačel* u podunavskih Bunjevaca (u okolici Sombora i Budimpešte) imao pratilju, koja se nazivala *stačeli(ni)ca*, potvrđeno je da i on sam može biti žensko u Lemešu i na salašima Đinići u okolici Sombora (Černelić 1991:101). Ovaj podatak ne pridonosi bitno novim spoznajama o *stačelu*. Međutim, u svjetlu novih utvrđenih karakterističnih bunjevačko-vlaških elemenata u svadbenim običajima, daje dodatne argumente za pretpostavku o njegovu vlaškom, odnosno predslavenskom podrijetlu, dok bi sam naziv mogao biti zajednička slavensko-vlaška tvorba. Dakle, i pojava *stačela* u cjelini rezultat je vlaško-slavenskih prožimanja. To se na osnovi etnoloških pokazatelja može smatrati sasvim pouzdanom spoznajom. Valja spomenuti još jednu zanimljivost. U nahiji Kuči u jugoistočnoj Crnoj Gori potvrđen je naziv Strčalići za jedno selo koju Erdeljanović izvodi od albanskog *stral*, *steral*, a Kulišić ga drži balkanskom ili slavensko-balkanskom izvedenicom (Erdeljanović 1907:331; Kulišić 1980:32). Nije slučajnost da se taj toponim javlja upravo na najudaljenijoj točki mogućih hrvatskih odnosno pretpostavljenih bunjevačkih tragova u pravcu jugoistoka. Premda taj naziv ima sasvim novo značenje, preneseno s naziva za svatovsku čast na oznaku naziva za selo (vrlo je vjerojatno prije toga označavao prezime određenoga roda), može se smatrati još jednim dodatnim dokaznim elementom, s kojim sam započela i s kojom završavam nizanje specifičnih elemenata bunjevačkih i vlaških svadbenih običaja. Kao pojava koja je bila glavni pokretač za nastavak istraživanja, u svjetlu novih spoznaja i u suglasju s brojnim drugim zajedničkim elementima u bunjevačkim i vlaškim svadbenim običajima, bitno pridonosi rasvjetljavanju etnokulturnog oblikovanja Bunjevaca. *Stačel* je bio prvi pokazatelj tih procesa, slijedeći njegov trag istraživanja su se proširila na čitavo područje jugoistočne Europe na kojem su i mnoge druge pojave pokazale da je to bio dobar trag, koji me je vodio pravim putem do mnogih drugih kulturnih elemenata u mozaiku koji se njihovim otkrivanjem postupno stvarao.

Dosljednom primjenom hermeneutičkog povijesnog pristupa utemeljenoga na Graebnerovoj kulturnopovijesnoj metodi, počevši od kritike izvora, interpretacije

prvog stupnja (utvrđivanje specifičnih kulturnih elemenata u određenom vremenu i prostoru) i interpretacije drugog stupnja (interpretacije na daljinu, na osnovi prostornog rasporeda specifičnih kulturnih elemenata) da bi se kombinacijom činjenica utvrdila uzročna povezanost pojedinih pojava, rezultati nisu izostali. Time je ova metoda, kako ju je osmislio Graebner, ispunila svoju zadaću da etnološkom materijalu, koji je površinskog karaktera, dâ vremensku i kauzalnu dubinu. Primjenom ovoga metodičkog postupka, raščlambom etnološkog materijala, njihovom interpretacijom i kombinacijom bilo je moguće utvrditi povijesnu uvjetovanost etnokulturnog oblikovanja Bunjevaca, približno vrijeme toga dugotrajnoga procesa i njegove uzroke. Rezultate do kojih sam došla primjenom takvoga postupka, na isti bi način trebalo novim etnološkim materijalom uz pomoć drugih znanstvenih disciplina potkrijepiti i učvrstiti stečene spoznaje. Dakle, ne nudim neku novu temeljnu metodu istraživanja. Metoda, kakvu je prije više od jednog stoljeća ponudio Graebner u svoj knjizi *Metoda etnologije* (1911), pouzdan je i siguran postupak, čijom se pravilnom primjenom, pridržavajući se svih njezinih precizno utvrđenih kriterija, mogu postići pouzdani rezultati. Bez primjene kulturnopovijesne metode u ovako složenim povijesnim uvjetima bilo bi gotovo nemoguće sagledati uzročnopoljedične odnose i zbivanja koja su dovela do zatečenog stanja, koje se prema sakupljenom etnološkom materijalu moglo utvrditi. Put od tog površinskog sloja (elementarne činjenice) pa do srži povijesnih procesa, koji su uzrokovali upravo takav raspored činjenica kakav je zatečen, dug je i složen, ali precizno i jasno postavljen i osmišljen. Graebnerova je metoda jedna od metoda, usudila bih se reći i jedina, koja je izdržala kušnju vremena (bez obzira na brojna neutemeljena osporavanja) i dokazala svoju vrijednost i postojanost. Najvažniji domet te metode je da se njezinom dosljednom primjenom pouzdano može doći do rezultata, a pritom joj je jedina mana što je taj put vrlo dug i iscrpljujući. Svi ostali „argumenti“ protiv ove metode jednostavno ne stoje.²⁵⁹ Nadovezujući se pritom na metodu retrodukcije, koja se temelji na provjeri podataka korištenjem ciljanih pitanja osmišljenih na temelju prvih saznanja o nekoj pojavi, ta su saznanja pronašla svoju potvrdu tijekom višekratnog boravka na istim terenima te su se na taj način potvrdile i proširile prvobitne spoznaje. Ovakva složena istraživanja moguće je pouzdano provoditi upravo primjenom preciznih metodoloških postavki hermeneutičke i retrodukcijske metode, koje u kombinaciji mogu dati pouzdane rezultate, upravo zbog svoje preciznosti i temeljitosti u pristupu.

²⁵⁹ O teorijskoj neutemeljenosti i neargumentiranosti kritike kulturnopovijesne metode vidjeti više u: Černelić 2007a.